

BOKA KOTORSKA U ČASOPISIMA PREPORODNOG DOBA

V a n d a B a b i ć

Početkom 19. stoljeća Boka kotorska dijeli sudbinu Dalmacije kojoj je stoljećima pripadala. Listajući časopise preporodnog razdoblja možemo doći do nekoliko zaključaka:

– prvo i već dobro poznato, Boka kotorska je sastavni dio Dalmacije i tako se o njoj i piše,

– drugo, ilirizam kao ideja naišao je na već pripremljeno tlo i razumijevanje Bokelja iako rijetko možemo naići na njihove članke u časopisima tog razdoblja,

– treće, preporod u Dalmaciji 60.-ih godina 19. stoljeća bio je izraz duhovnog života i želja onodobnih Bokelja koji su zajedno s Dubrovčanima radili i zauzimali se zdušno za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom,

– četvrto, potrebno je naglasiti, krajem stoljeća nailazimo u časopisima potvrde probuđene hrvatske nacionalne svijesti u Boki kotorskoj kao i pisane svjedoče o preporodnom gibanju i događajima.

Naposljetku, moramo reći da taj period bokeljske povijesti možemo nazvati posljednjim krikom hrvatskog čovjeka uhvaćenog u mrežu sveslavenske ideje ali i srpske agresije koja se ni onda kao ni danas ne razlikuje mnogo u načinima svoga ostvarivanja.

Ograničit ćemo se na nekolicinu časopisa (Zora Dalmatinska, Danica ilirska, Vienac) dostatnih u praćenju života Bokelja u vrijeme ilirizma, hrvatskog narodnog preporoda te narodnog preporoda u Dalmaciji.

Ilirska ideja za Bokelje nije predstavljala ništa novo, što ne začuđuje poznajemo li stariju bokokotorsku književnost koja je prateći ukorak ostalu hrvatsku književnost, posebice Dubrovčane, stoljećima i sama gajila i pisala o slavenskoj ideji. Od Šižgorića preko Pribojevića, Gundulića do Kačića Miošića pretakala se sveslavenska ideja kod istaknutih bokeljskih pisaca od Cisille do Zmajevića i Nenadića ostavljajući nam danas mnoštvo još neistraženih rukopisa, čuvanih u arhivima diljem Boke. Pjesmarice dobrotskih pomoraca svakako su najzanimljiviji rukopisi koje u sebi čuvaju što prepisanih hrvatskih domoljubnih pjesama, što originalnih radova dobrotskih pjesnika.

Devetnaesto stoljeće Bokeljima je vrijeme borbe i traženja u ne baš lakim uvjetima. Crnogorski apetiti s jedne, a srpski, s druge strane, uz austrijsku vladavinu, bili su okovi u kojima je hrvatski čovjek, Bokelj, morao tražiti načina u čuvanju hrvatskog jezika, hrvatske tradicije kao i same opstojnosti na području koje je unatoč burnoj povijesti previranjima i borbi i danas sačuvalo pridjev zaljeva hrvatskih svetaca.

Znamo da je Vukov posjet 1835–36. pokrenuo velikosrpsku agitaciju kojom se svojatala Boka kao srpsko područje. Karadžićevo Srbi svi i svuda odjeknulo je u dijelu rišćanskog (kako je do tada samo sebe nazivalo pravoslavno pučanstvo) življa toliko da je poslije toga ilirska ideja poslužila kao jedini mogući izlaz k uključivanju u hrvatsku nacionalnu integraciju. Hrvati su je prihvatili jednako kao i ostali dio Hrvatske kao naslijeđe iz starine utkano u njima samima, no Srbi su u njoj vidjeli put u ostvarivanje svojih težnji tzv. srpske Boke, sa srpskim školama i ćirilicom kao jedinim pismom, čime su ne prvi put izdali ideju zamjenjujući je svesrpsvom¹.

Interes ostalog djela Hrvatske ogleda se u raznim natpisima preporodnih časopisa. Još 1838. godine Ivan Trnski u svojoj ilirskoj misiji po Dalmaciji² u Gajevoj Danici opisuje s mnogo rodoljubnog žara Dalmaciju i njezin južni kraj Boku kotorsku. Iste godine Danica ilirska³ u tri nastavka prenosi iz cetinjskog kalendara *Grlice* članak o Boki kako bi se hrvatska kulturna javnost upoznala s narodom i ljepotama Bokokotorskog zaljeva. Dakako, tekst je zahtijevao jezične preinake tipa hudočestvo — umjetnost; adriatičesko — adrijansko ... no zanimljiv je dosljedan termin *Grlice Srbi* za sve stanovnike Boke kotorske, što je Gaj

mijenjao u Iliri prema tada odabranom generiku koji je obuhvaćao sva pojedinačna južnoslavenska imena. Da Srbima termin Iliri ne znači ništa doli »Sarbin«, dokazuje, među ostalima, Iguman Teofil Stefanović iz Srijema koji je držao da »bi se trebalo obćem imenom Srbima a ne Ilirima nazivati«.

Srbske narodne novine (1841) bilježe dolazak dvojice ilirskih prvaka u Boku kotorsku, Ljudevita Gaja i Antuna Mažuranića, koji su došli potaknuti Hrvate i Srbe za ilirsku ideju.⁴ Četrdesetih godina dolaze i umirovljeni austrijski časnici Frane Mate Kovačević i Mijat Sabljar, sakupljači usmene i pisane riječi i umjetnina po Boki, ujedno gorljivi pristaše ilirske ideje.

Po naputku Ljudevita Gaja, 1844. godine stiže u Boku katolički svećenik Mavro Broz gdje ostaje dvije i pol godine da upozna i potakne Bokelje za ilirsku ideju.⁵ U 36. broju Danice ilirske 1845. godine nalazimo njegov opis Boke i Bokelja, njegovu duboku impresiju pred prirodnim ljepotama zaljeva.

Rano poslijepodne ušao je u Zaljev brodom iz Dubrovnika, »ilirske Atene«, i bio je zadivljen jer je osjetio »čutjene koje nikada ne umire ... i koje imena ne ima«. Prisjećajući se velikih europskih gradova, kao što su Beč, Venecija i sl., Broz ističe kako se tamo doživljava »djelo ruku čovječanskih«, dok mu Boka, »taj veličanstveni, doista, prizor za oko čovječansko«, budi metafizičke osjećaje, kao »uzor djelovne sile božanske. On će te udivljenjem napuniti. Podići će ti srce i dušu k Stvoritelju«.

Nadalje, piše o izgledu i duhovnim osobinama Bokelja. Drži ih »braćom kojom se vazda ponositi možeš. Krepost i snaga tiela, oštroomje i bistrina duševna njihova probudit će u tebi nadu budućnosti«.

Poznato je da je Broz vodio dnevnik o zbivanjima u Boki kotorskoj i njegov dio poslao Gaju u nadi da će ga objaviti u Danici, što ovaj nije učinio. Vjerojatno taj vrijedan zapis do danas nije u cijelosti pronađen, već o njemu znamo iz Brozovih pisama Gaju.

Od Broza doznajemo da u to vrijeme nailazi na oko dvadesetak prijatelja slavjanštine, obiju vjera, dakle katoličke i pravoslavne, te da se u Boki može govoriti o starijem i mlađem ilirskom naraštaju. Stariji su konzervativniji, a mlađi revolucionarniji. Za ilirstvo su više oduševljeni mlađi Bokelji, a među njima Peraštani, te misli da se tu ilirska ideja javila ranije. Drži da je pravoslavno svećenstvo pouzdanije nego katoličko, jer misli da bi u ilirskoj zajednici bolje prošlo nego tada pod austrijskom vlašću.⁶ No, pokazalo se da upravo pravoslavno svećenstvo, potpomognuto Karadžićevim naputcima, a potom i onima Vuka

Popovića, učitelja i sljedbenika Karadžićeva, ilirsku ideju shvaća na svoj način. Tako se četrdesetih godina 19. stoljeća vodila žestoka borba oko jezika. Godine 1834. pravoslavno svećenstvo kroz vjeronauk uvodi narodni odnosno srpski jezik. Traže udžbenike tiskane na »srpskom jeziku«, isti utjecaj pravoslavne crkve kao katoličke držeći se Vukove: »... nikakvo mjesto u narodu našem nije tako važno ni znatno za jezik naš kao Boka«⁷. Sve se to događa u vrijeme Brozova boravka u Boki kotorskoj i odražava činjenicu da je pravoslavno pučanstvo ilirizam i ilirsko ime doživljavalo kao sinonim za srpstvo. U očiglednoj konfrontaciji s kotorskim biskupom Stjepanom Pavlovićem Lucićem srpski episkop Jakov Popović javno propovijeda da »kasatelno materina jezika to je poznato da u Boki jest serpski maternji jezik, to ovaj mora da se voobšče, bez razlikosti vjere, i učiti po smislu rješenja Ministerijuma, ... niko ne može opovergnuti ili protivorječiti da nije amo serbski materin jezik ...«⁸

Gledajući unazad, mogu se objasniti ovakvi stavovi i poimanje ilirstva pravoslavnog pučanstva samom činjenicom da sva književnost pisana do tada na bokokotorskom tlu od Cisille do Nenadića njima je strana i nepoznata literatura i slavanstvo koje je u Boki i ostalim djelovima Hrvatske tradicija iz davnina, a njima služi kao parola u ostvarivanju i prodoru srpstva na području Boke kotorske. U tom je smislu karakteristično pismo Vuka Popovića Karadžiću pisano 14. kolovoza 1848. u kojem piše: »S novim ovim potresom svjetskim i naš se narod prenu i oslobodi. Do madja mjeseca bjesmo mirni i dobri, ali prokleta neka pisma dođoše iz Hrvatske, u kojima obećavahu nam sve ono što je narodu milo i korisno, samo ako se združimo s njima. U isto doba dođoše dva tri putnika i od jednog do drugog hodeći i o ovome govoreći zgrijaše ljudi glavu, jedni da će postati uz bana ministri, a drugi opet ovamo gubernatori, a jedni opet čeznući za slobodom, povjerovaše im mnogi, i s ovog izgubili smo veliki dio časti i povjerenja kod naše vlasti. Prerođeni ovi umovi počeoše narod podbunjavati da će činu skupštine, i u najprvoj na Prčanju od četiri stotine izabраниh Bokelja uhvatiše vjeru da će mjesto mjestu vjerno biti i u svakoj potrebi priskočiti. Dalje da s Dalmacijom više posla neće imati ni od nje zavisjeti, i banu hrvatskome javе pismeno kad se otcijepi od Madžarske da će se s njim združiti ...«⁹

Po svemu sudeći proces hrvatske nacionalne integracije prije četrdeset osme javio se najprije u Perastu, Dobroti i Prčanju, a Perast je, kako kaže Broz, doista »ciele agitacie sriedište i duša«.¹⁰

U Zori Dalmatinskoj od 9. lipnja 1845. godine na naslovnoj stranici nalazimo pjesmu kap. Tome Tripkovića, Pozdrav Zori Dalmatinskoj. Glavna tema joj je radost što se izdaje list Zora, čija svjetlost zrači cijelom Dalmacijom:

Starajuch se zdrakom prie
Dalmaciu da pokrie;
Preo sjeverne sve granice
Do Kotorskog južno mora.

Tom svjetlošću Dalmacija se povezuje i ujedinjuje. Također je u pjesmi zanimljiva igra variranja pojma zore u smislu prirodnog fenomena i imena zadarskog lista. Iako naglašena, politička lojalnost u stihu »Kog sad štiti slavni oro«, gubi se nakon zore koja donosi nešto značajnije i veće »I sunčani zdrak nam slute«.

Pjesma je dosta vješto napisana sa šest osmeračkih strofa u sestinama vezanog stiha AB-AB-CC. Iako nema umjetničkih vrijednosti, u sebi nosi tradiciju brojnih lokalnih pjesnika i prigodničara Perasta, Dobrote i Prčanja. Također po pjesmaricama nalazimo ilirskih pjesama. Tako su u jednom dobrotskom rukopisu dvije pjesme poznatih ilirskih pjesnika Jure Tordinca i Mate Topalovića, pored pjesama dobrotskog pjesnika Pave Kamenarovića. U rukopisima dobrotskih pjesmarica sačuvan je znatan dio stare lirike Dobrote i važne su jer se radi o stihovima na hrvatskom jeziku nastalima vjerojatno tijekom 17. 18. i 19. stoljeća. Danas se čuvaju u Župnom arhivu sv. Eustahije u Dobroti.¹¹

Nakon četrdesetosmaških previranja, narodnoprepodno gibanje zahvaća gotovo sve slojeve bokeljskog društva, Hrvate, a po Popoviću i Srbe, dok u Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim iz svibnja 1848. doznajemo da su po nekima Srbi oduševljeni idejom sjedinjenja Boke kotorske s Hrvatskom.¹²

Stvaranju povoljnoga političkog ozračja u Boki pridonio je i Dubrovčanin Matija Ban, koji je po nalogu srpske vlade obišao Dalmaciju, zadržao se u Boki, posjetio Njegoša i nagovorio ga da se zauzme za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.

Proglas Hrvatskog sabora u lipanjskom zasjedanju stigao je i u bokotorske općine gdje su na velikoj skupštini u Prčanju, prema pisanju Srbskih novina svi jednoglasno zaključili »da se imamo pridružiti trojednoj kraljevini«¹³.

Imenovanje Josipa Jelačića za upravitelja Dalmacije u Boki je pobudilo oduševljenje i olakšanje i u tom povodu upućene su mu brojne čestitke, te njemu u čast ispjevane mnoge pjesme i posvećene zbirke. Tako Bogdan Ivanović Moro u pjesmi hvali njegovu hrabrost i popularnost u domovini i izvan nje, te želi novi način upravljanja u monarhiji, veliča slavenstvo i moli Jelačića da posjeti Boku. Luka Tripković i biskup kotorski Marko Kalodera posvećuju mu pjesme koje su tiskane u izdanju dubrovačke općine godine 1851. Njega se također pridružuje čestitkama i između njega i Jelačića dolazi do prepiske. Čestitke upućene Jelačiću svjedoče o domoljublju, a još više o pojačanoj svijesti i nadi da bi moglo doći do sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.

Bokeljski Hrvati godine 1848/49. nastupaju kao Slavjani, za razliku od Srba koji uz slavensko naglašavaju svoje srpsko ime. Obilježje je bokeljskog »slavljanstva« crveno–bijelo–plava trobojnica ili, kako su je zvali, »slavenska bandjera«. Ta se zastava pojavila na novoutemeljenoj Slavjanskoj čitaonici u Kotoru 1849, koja je bila prva čitaonica u Boki, a uz onu u Zadru druga u Dalmaciji. Od 1849. godine bokeljski brodovi uz austrijsku nose i slavjansku zastavu.¹⁴

Iako su se obećanja iz 1848. godine izjalovila, interes banovinskih Hrvata za Boku i Bokelje nastavio se za neoapsolutizma ranih pedesetih godina. Tako Ivan Kukuljević Sakcinski 1850. godine posjećuje Boku kotorsku i u Prčanju svećenika i slikara Mihajla Floria¹⁵. Godine 1851. dolazi ban Jelačić u posjet Kotoru i Risnu oduševljeno dočekan od puka dobrotske općine u kojoj se isticalo Jelačićevo hrvatsko podrijetlo i junaštvo te bratske veze što spajaju Boku s Hrvatskom. Godine 1854. ponovno boravi u Boki, po napatku Kukuljevića, Mijat Sabljar iz Zagreba za kojega Vuk Popović kaže: »Sve neke jade prepisuje što mu davaju fratri i vlastela kotorska.« Za svoga boravka Sabljar je primao Zagrebačke novine i na kraju ih darovao Slavjanskoj čitaonici. Srbski dnevnik iz 1854. godine sve to brižno navodi kao i podatak da je Slavjanska čitaonica primala osam hrvatskih novina i vjerojatno su i na taj način održavali narodni duh i svijest o pripadnosti hrvatskom narodu.¹⁶

Obnova ustavnog stanja u Monarhiji i širenje preporoda u južnu Hrvatsku s glavnim ciljevima sjedinjenja s Hrvatskom snažno su odjeknuli u Boki. Godine 1861. i 1862. otvaraju se u Prčanju i Dobroti nove Slavjanske čitaonice, a bokeljski zastupnici u Dalmatinskom saboru biraju se na listu Narodne stranke i u Saboru zastupaju sjedinjenje s Hrvatskom i uvođenje hrvatskog jezika u javni

život. Zanimljiva je kotorska skupština bokeljskih općina 21. siječnja 1861. koja se izjasnila za sjedinjenje s Hrvatskom, potom posjet Dubrovniku sutradan kada je vijorila hrvatska trobojnica i bio istaknut natpis »Dubrovnik s Kotorom«.

Te je godine jedno od dva mjesta iz Dalmacije u Hrvatskom saboru dobio kapetan Luka Tripković pa su on i Miho Klaić bili ovacijama dočekani pri ulasku u sabornicu. Usporedo s preporodom teкао je i razvoj hrvatske i srpske političke misli u građanstvu Dalmacije. Još od ranih pedesetih godina dio konzervativnih Srba budućnost srpskog naroda u Boki kotorskoj vidi u sjedinjenju sa Srbijom, što se više puta očituje u Svetovidu, Srbobranu, Vidovdanu i drugim srpskim novinama. Godine 1870. Stjepan Mitrov Ljubiša, kao predsjednik Dalmatinskog sabora i bokeljski zastupnik, izjavljivao je da će »braniti do svake zgrade državno pravo trojedne kraljevine kojoj po historičnom i prirodnom pravu spada sva današnja Dalmacija, ne izuzam nijedne česti njezine ni pojedinoga okoliša,« te nastavlja da će »nastojati na sve moguće načine da se Dalmacija sjedini na temelju sabsorske adrese sa Hrvatskom i Slavonijom«¹⁷. Već 1877. godine otvoreno ustaje u Dalmatinskom saboru protiv sjedinjenja tvrdeći da sva Dalmacija, osobito Dubrovnik i Boka, nema prava pripadati ugarskoj pa prema tome ni hrvatskoj kruni.

Unatoč svemu, hrvatska nacionalna svijest na području Boke kotorske svakim je danom jačala. O tome svjedoči članstvo u Matici hrvatskoj, pristajanje uz Narodnu stranku i Stranku prava i uključivanje u razna društva pod hrvatskim imenom.

Kao zaključak tom zanimljivom i burnom stoljeću posebice u Boki kotorskoj, u Viencu 1891. godine nailazimo na tekst pod nazivom Tko su bili starosjedioci Boke kotorske, zanimljiv pregled bokokotorske povijesti, književnosti i kulturnih događanja¹⁸. Pisac svome prijatelju Bokelju daleko u Argentini odgovara na pitanja o hrvatstvu Boke i njezinu pučanstvu, dodirujući čak i jezična pitanja nakon što je proučio »pomnjivo sve rasprave, što su o tome bile tiskane«, pročitao Obračun veleč. Prodana, Hrvatske razgovore nenaknadivog Pavlinovića te razpravu veleuč. V. Klaića Hrvati i Hrvatska te dolazi do zaključka da su »starosjedioci našeg rodnog mjesta, kao i ciele Boke, bili čisto Hrvati«¹⁹. Nakon toga citira razne putnike od Tolstoja do Kurelca koji kaže da se »živo uvjerio da u Dalmaciji, Dubrovniku i Kotoru Srbina starosjedioca nigdje ne ima, oliš onog što se za turskog progonstva tuj naseliti moglo. Ja Dubrovnika, Boke ni Crnegore

za Srblje priznati ne mogu.«²⁰ Odgovara na pitanja kako se to srpstvo tako ukorijenilo na tlu Boke kotorske kad se oni naseljavaju tek krajem 17. stoljeća pa kaže:

»Tome se ja, dragi moj, ne čudim ni najmanje. Da smo mi, da su naši župnici, naši učitelji, a nada sve naše matere, onom žilavošću i uztrajnošću izitali hrvatstvo, kako su hrišćani nakon one Vukove 'Srbi svi i svuda' izitali srpstvo, druge bi nam danas ptice pjevale. Hrišćani posrbiše sve, pa i Bože prosti samoga Boga na nebu i anđele oko njega pak jel se čuditi posljedicama? A kako smo mi u obće postupali? Poradi umišljene, a nemoguće bratske sloge, mi smo imali stotinu obzira prema braći, a braća prema nama ni cigloga. Da se ne pomuti ta blažena sloga, strah nas je bilo izustiti rieč Hrvat. Mijenjali smo na svaki način svoje ime, eda bismo došli do prave sloge, pak naša popustljivost što je stvorila? Ništa. Sjećam se u Kotoru kad se radilo da se talijansko društvo 'casino' preokrene u naše društvo, malo da ga ne okrstiše 'Srbski dom', premda veći dio kotorskih Srba nisu bili s nama, a samo poradi svakdašnjeg obzira nadjenuše mu ime Slavjanski dom ... Pogubno je u ovom obziru djelova i taj uzrok, što ono malo naših književnika podje kako i u svemu, tako i u nazivu jezika za Dubrovčanima, nazivajući naš jezik slovinskim. A da pomutnja ostane veća, u 16. 17. i 18. stoljeću naši spisatelji, kao i Dubrovčani i uobće hrvatski, pod imenom slovinski nisu razumievali samo jugoslavenske jezike nego i sve slavenske.«²¹

Zatim nabraja bokokotorske pisce koji su pisali o slavjanstvu te prelazi na jezik gdje ističe kako je Vuk svojom suvislom teorijom da su štokavci svi Srbi a čakavci Hrvati samo potvrdio hrvatstvo Boke kotorske koja je, što dokazuje i primjerima, bila čakavska.

Dakako ovo se odnosi na borbu za jezik četrdesetih godina u Kotoru te ovako objašnjava njihov poriv za svojatanjem tuđega:

»Cielomu je svietu poznato, da je svojatanje jedna od glavnih mana srbskog plemena; to mu je u krvi. Srbin hoće da svojata jezik, običaje, pjesme, vjeru. On ne obire sredstava, ne traži dokaza. Uljudno ga pozdravi dva tri puta, budi mu gdjekad uslužan iz gradjanske snošljivosti, sjutra će te proglasiti Srbinom ...«²² Ponosno ističe da ako se i ne može pouzdano znati koliko se upotrebljavala riječ hrvatski, znamo »da su u obće, kako i ostali pisci dubrovački i dalmatinski i naši upotrebljavali znanstveni naziv slovinski. Za stalno mogu utvrditi, da nijedan naš spisatelj nije upotrebio naziv srbski, niti sebe priznao za Srbina.«²³

Ovo svoje izlaganje završava svojim sjećanjima događanja u preporodno vrijeme, posebice »obćega uzhita i sjajnoga dočeka« bana Jelačića te »kako se jednodušno sva Boka odazvala proglasu banske konferencije od 19. prosinca 1860.«²⁴

Zaključak njegova rada možemo uzeti i za opći zaključak o vremenu od ilirizma do kraja 19. stoljeća u kojem su Bokelji unatoč lukavoj i snažnoj srpskoj agitaciji ostali nedjeljiv dio Dalmacije, i unatoč neostvarenim težnjama za sjedinjenjem održali »hrvatski osjećaj i dičili se slavnim hrvatskim imenom«²⁵. Listajući časopise preporodnog doba, dolazimo do uvjerenja da su bokeljski Hrvati zdušno radili »za boljitak i napredak zajedničke nam domovine s vjerom i nadom u bolju budućnost«²⁶.

Bez sumnje, u tom dosta velikom i teškom razdoblju u borbi za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, Bokelji, uz ostale narodnjake, zauzimaju časno mjesto svjesni da im samo sjedinjenje s maticom Hrvatskom donosi mir koji do danas bokeljski čovjek nije našao.

BILJEŠKE

¹ Car Dušan je u svoje vrijeme propagirao uniju crkava, čime je zadobio povjerenje ondašnjeg Pape koji mu je dao nekoliko samostana na području Boke kotorske. Vrlo brzo je u svom Zakoniku propisao prekrštavanje svih katolika u pravoslavne, zabranjujući krštenja u katoličkoj crkvi.

² Ivan Trnski, Dopis domorodnog putnika iz Dalmacije, Danica 1839, br.35,38,44.

³ Danica Ilirska, 1838, br.37–39.

⁴ Srpske narodne novine, br.48, 19.VI. 1841.

⁵ Ilija Mamuzić, Mavro Broz u Boki sa Bokeljima, Boka, 8, Herceg Novi, 1976., I. Horvat–J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, Građa za povijest književnosti hrvatske, 26, JAZU, Zagreb, 1956, str. 71–78.

⁶ Stijepo Obad, Razvoj hrvatske političke i nacionalne integracije u Boki kotorskoj u preporodno doba, Dubrovnik, 4, 1993, str. 241.

⁷ Miloš Milošević, Odjeci ilirskog pokreta u Boki kotorskoj, (1835–1848), Dalmacija u narodnom preporodu, Zadar, 1987. str. 332.

⁸ Miloš Milošević, isto.

⁹ V. Popović, *Kotorska pisma*, Beograd, 1964, str. 29, v. M. Milošević, naved. dj. str. 332–333.

¹⁰ Horvat–Ravlić, *Pisma ...*, str. 78.

¹¹ M. Milošević–G. Brajković, *Poezija baroka*, Titograd, 1976, str.99–127, v. M. Milošević, nav. dj.

¹² *Novine dalmatinsko–hervatsko–slavonske*, br. 54, od 30.V. 1848., v. S. Obad, *Razvoj hrvatske političke ...*

¹³ S. Obad, nav. djelo, str. 243.

¹⁴ S. Obad, isto. str. 245.

¹⁵ M. Milošević, nav. djelo, str. 334.

¹⁶ S. Obad, naved. djelo, str. 247.

¹⁷ S. Obad, nav. djelo, str. 249.

¹⁸ Tko su bili starosjedioci Boke kotorske (pismo prijatelju u Americi), Zagreb, 1982. Autor pisma je nepoznat, odnosno na kraju je samo inicijal njegova imena S., 31 str.

¹⁹ Nav. djelo, str. 5.

²⁰ Nav. djelo, str. 7.

²¹ Nav. djelo, str. 12.

²² Nav. djelo, str. 15.

²³ Nav. djelo, str. 20.

²⁴ Nav. djelo, str. 30.

²⁵ Nav. djelo, str. 31.

²⁶ Isto.